

Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövləti necə yaradıldı

Tarixi, nəticələri və Azərbaycanın müasir baxışı

Kərim Şükürov,

tarix üzrə elmlər doktoru, professor Dövlət mükafatı laureatı

(əvvəli ötən sayımızda)

Dağlıq Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır. Əsrlər boyu Azərbaycan xalqı bu torpaqlarda yaşamış, yaratmışdır. O torpaqlarda yaradılan tarixi abidələrimiz bir daha onu göstərir ki, bu, bizim tarixi, əzəli torpağımızdır. Nəinki Dağlıq Qarabağ bizindir, hətta bugünkü Ermənistan tarixi Azərbaycan torpaqları üzərində qurulubdur. Biz hamımız bunu yaxşı bilirik. Dünya da bunu artıq bilir. İrəvan xanlığı, Göyçə, Zəngəzur mahalı bizim tarixi torpaqlarımızdır və biz azərbaycanlılar o torpaqlara da qayıtmalıyıq və qayıdacağıq.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Müvəqqəti hökumətin “Türkiyə Ermənistanının idarəsi haqqında” qərarı (1917, fevral – oktyabr)

Müvəqqəti hökumət prinsip etibarlı ilə ermənipərəst hökumət idi. Xarici işlər naziri P.N.Milyukov daha fəal idi. Baş nazir A.F.Kerenski isə daşnakların məhkəməsi zamanı onların vəkili olmuşdu.

Milyukovun yaxından dəstəyi ilə 1917-ci ilin aprelində “Türkiyə Ermənistanının idarəsi haqqında” qərar qəbul edildi. Müvəqqəti hökumət bu qərarı qəbul etməklə qalmadı, onun reallaşdırılması ilə əlaqədar addımlar da atdı. Ermənilər bu qərarı dəstəkləməklə, eyni zamanda, əsas ümidlərini işğal edilmiş ərazilərdəki Rusiya ordusuna bağlamışdılar. 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklərin Müvəqqəti hökuməti devirib hakimiyyətə gəlməsi ilə bu plan da aradan qalxdı.

Erməni Milli Şurası: ermənilərin Azərbaycanda milli-siyasi təşkilatlanması (1917-ci il noyabr – 1918-ci il aprel)

1917-ci ilin fevral inqilabı erməni elitasını hərəkətə gətirdi. Sentyabrın sonu--oktyabrın əvvəllərində Tiflisdə keçirilən qurultaydan sonra Erməni Milli Şurası yaradıldı. 15 üzvdən 6-sı daşnak idi. Bu onu göstərirdi ki, ermənilərin siyasi fəaliyyəti daşnakların əlinə keçib. Erməni Milli Şurasının üzvləri 1917-ci ilin oktyabr çevrilişindən sonra meydana gələn Zaqafqaziya Komissarlığında, Ümumrusiya Müəssislər Məclisi qovulduqdan sonra çağırılan Zaqafqaziya Seymində də həlledici rola malik idilər.

I Dünya müharibəsi başlandı bəri bir-birini əvəz edən hakimiyyətlərin-- çar Rusiyası, Müvəqqəti hökumət və Sovet Rusiyasının Osmanlı dövlətinə yönəlmiş siyasi xəttində yeni şəraitə uyğun dəyişiklik etdi: Zaqafqaziyanın milli kantonlara bölünməklə Rusiyanın tərkibində muxtar olması ideyasını müdafiə etdi. Bununla eyni zamanda, Erməni Milli Şurası “Türkiyə Ermənistanı”nın öz müqəddəratını təyin hüququnu da irəli sürdü.

Sovet Rusiyasının “Türkiyə Ermənistanı haqqında” dekreti

Sovet Rusiyası da ermənilərin rəğbətini qazanmaq üçün avantürist addım atdı. Rusiya Xalq Komissarları Soveti 1917-ci ilin dekabrında “Türkiyə Ermənistanı” haqqında dekret verdi. Elə həmin vaxt millətlər məsələsi üzrə xalq komissarı İ.V.Stalinin “Pravda” qəzetində “Türkiyə Ermənistanı” haqqında kiçik məqaləsi çap edildi. Dekret az bir müddət sonra , 1918-ci il 15 (28) yanvarda III Ümumrusiya Sovetlər qurultayı tərəfindən təsdiq olundu.

Dekretdə erməni xalqının “Türkiyə Ermənistanı”nda tam müstəqilliyədək öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun tanınması bildirilir və qeyd edilirdi ki, bu hüququn həyata keçirilməsi erməni xalqının azad referendumu üçün mütləq zəruri olan bir sıra ilkin təminatlar şəraitində mümkündür. Buna təminatlar kimi “Türkiyə Ermənistanı” hüduqlarından qoşunların çıxarılması, qaçqın və məcburi köçürülmüş ermənilərin maneəsiz geri qayıtması, erməni xalqının deputatlar soveti şəklində “Türkiyə Ermənistanı”nın Müvəqqəti Xalq İdarəsinin yaradılması və s. olması göstərilirdi.

Dekretin həyata keçirilməsində əsas rol Sovet Rusiyasının Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissarı təyin edilmiş S.Şaumyana ayrılırdı. Dekretin qeydində “Türkiyə Ermənistanı”nın coğrafi sərhədlərinin müəyyən edilməsindən bəhs olunur və göstərilirdi ki, bu coğrafi sərhədlər erməni xalqının, qarışıq və mübahisəli bölgələrin müsəlman və digər əhalisinin demokratik yol ilə seçilmiş nümayəndələri ilə razılaşma əsasında, Şaumyan ilə birlikdə müəyyən edilməlidir. Bu dekret, sadəcə, bir deklarasiya olduğundan heç bir praktik əhəmiyyətə malik olmadı.

Trabzon konfransı: ermənilərin “Türkiyə Ermənistanı” iddiasının uğursuzluğu (1918-ci il 1 – 14 mart, 14 aprel)

Bolşeviklər tərəfindən Müəssislər Məclisi qovulduqdan sonra Zaqafqaziya hökumətinin yenidən siyasi strukturlaşması aparıldı. 1918-ci ilin fevralında Zaqafqaziya Seymi yaradıldı. Seymin ilk addımlarından biri xarici siyasət sahəsində oldu. 10--23 fevralda Seym Osmanlı dövləti ilə danışıqlar üçün gürcü, azərbaycanlı və ermənilərdən ibarət nümayəndə heyəti seçdi. 1--14 martda Trabzonda danışıqlar başladı.

Zaqafqaziya nümayəndələri danışıqlar üçün Seym tərəfindən qəbul edilən dörd maddəlik bir sənədlə gəldi. Onun əsasını 1914-cü il sərhədləri daxilində sülh müqaviləsi imzalanması və ermənilərin təkidi ilə qəbul edilən Şərqi Anadolunun öz müqəddəratını təyin etməsi və Osmanlı dövlətində “Türkiyə Ermənistanı”na muxtariyyət verilməsi maddələri təşkil edirdi.

Konfransın gedişində Seymin nümayəndə heyəti tərəfindən Brest sülh müqaviləsinin şərtlərinin (Qars, Ərdəhan və Batum Osmanlıya keçirdi) qəbul edilməsi irəli sürüldü. Ermənilərin “Türkiyə Ermənistanı” planını reanimasiya cəhdi isə Osmanlı imperiyasının daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirildi. Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Hüseyn Rauf Orbay hələ kifayət qədər diplomatik təcrübəsi olmayan Seymin nümayəndə heyətinin parçalanmasına nail oldu və Trabzon konfransı Osmanlı dövlətinin nəzarətinə keçdi. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılardan biri Trabzon konfransını Osmanlı imperiyasının diplomatik zəfəri adlandırır. [Архипова Е.В. Трапезундская конференция как дипломатический триумф Османской империи] Seym diplomatik məğlubiyyətə uğrayaraq, danışıqlardan müharibəyə keçdi.

Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazda əsas siyasi qüvvəyə çevrilməsi və ermənilərin taktikası (1918-ci il mart – aprel)

Osmanlı dövlətinə müharibə elan edən Zaqafqaziya Seymi səkküzgünlük müharibədə (1918-ci il aprel) məğlub oldu. Beləliklə, Osmanlı dövlətinin 1918-ci ilin fevralında başlayan irəliləmə hərəkətinin miqyası genişləndi. Osmanlı dövləti qələbələri ilə 1877--1878-ci illər müharibəsindəkə olan sərhəddi bərpa etdi. Aprelin 22-də Osmanlı dövlətinin təkidi ilə Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublika elan olundu.

Ermənilər Osmanlı imperiyasının Zaqafqaziyada əsas siyasi qüvvəyə çevrilməsi nəticəsində Azərbaycanın mövqeyinin möhkəmlənməsindən qorxuya düşməyə başladı. Bunun nəticəsində onlar azərbaycanlılara qarşı yeni soyqırmağa başladılar.

İrəvan və ətraf torpaqlarda erməni işğal idarəsinin yaradılması və azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1918-ci il mart – may)

İrəvan və ətrafında etnik təmizləmə nəticəsində ələ keçirilmiş Azərbaycan torpaqları qaçqınlar vasitəsi ilə erməniləşdirilməyə və burada işğal üsul-idarəsi yaradılmağa başlandı. Bu məqsədlə hələ 1917-ci ilin dekabrında İrəvanda təşkil edilmiş şəhər hakimiyyətinin müvəqqəti idarəsinin rəhbərliyində dəyişiklik edildi. Erməni Milli Şurasının üzvü, Aram paşa ləqəbli Aram Manukyan (1879--1919) İrəvana göndərildi.

Keçmiş Van qubernatoru, türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımın təşkilatçılarından olan Manukyan 1918-ci ilin əvvəllərində İrəvana gəldi. Mart ayında İrəvan erməniləri tərəfindən diktator seçildi və burada da həmin əməllərini törətməkdə davam etdi. Manukyan başda olmaqla İrəvanda ermənilərin işğal rejimi yaradıldı. Bu rejim azərbaycanlılara qarşı soyqırımına başladı.

Burada soyqırımın Azərbaycanla bağlı səbəbləri ilə yanaşı, Rusiya ordusunun Qafqaz cəbhəsini tərk etməsi, Trabzon konfransında “Türkiyə Ermənistanı” planının rədd edilməsi, Cənubi Qafqazda Osmanlı dövlətinin güclənməsindən irəli gələn amillər də var idi. O zaman İrəvan və ətrafında minlərlə insan qətlə yetirildi, doğma yurd-yuvasından qovuldu, yüzlərlə yaşayış məskənləri dağıdıldı.

Osmanlı ordusunun İrəvan istiqamətində yürüşü nəticəsində ələ keçirilmiş Qars, Aleksandropol və digər yaşayış məskənlərinin erməni əhalisi də qaçaraq İrəvana gəlməkdə davam edirdi. Ermənilər Osmanlı ordusunu dayandırmaq üçün tədbirlər gördülər. Onun təşkilində İrəvan erməniləri və onların maddi resursları həlledici rol oynadı. Sərdarabad, Başaparan və Qarakilsə döyüşlərində ermənilər buna nail ola bildilər. Sonrakı hərbi-siyasi vəziyyət Osmanlı planını Bakıya yönəltdi.

İrəvan və Bakıdakı erməni işğal rejimlərinin əlaqəsi (1918-ci il aprel – may)

İrəvanın ələ keçirilməsi və burada işğal rejiminin yaradılması ilə birgə, Qafqazın əsas iqtisadi mərkəzi olan Bakıda da erməni daşnak-bolşevik hakimiyyətinin bərqərar edilməsi onlar üçün ciddi stimuldü. Rusiyada 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almasından sonra Bakıda da hakimiyyət sovetlərə keçdi. Bakı Soveti S.Şaumyanın rəhbərliyi ilə 1918-ci ilin martında burada azərbaycanlılara qarşı soyqırımı həyata keçirdi. Aprelin 25-də isə Bakı Xalq Komissarları Soveti təşkil olundu.

Bu hakimiyyət də faktik olaraq şəhərdə hakimiyyəti silah gücünə qəsb etmiş işğalçı üsul-idarə idi. İrəvanda və Bakıda qurulmuş rejim antiazərbaycan mahiyyəti daşıyırdı. İrəvan işğal rejimi Bakını Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanın mərkəzinə çevirmək istəyir, Bakı rejimi isə şəhəri və ətrafını Rusiyaya birləşdirmək istəyirdi. Bu iki işğal rejimi arasında sıx əlaqə var idi. Digər tərəfdən 1918-ci ilin sentyabrında Bakı azad edilərkən Azərbaycanın bu tarixi hüququ İrəvan rejimini ciddi narahat etdi.

Batumi konfransı: Osmanlı dövləti və Zaqafqaziya Federasiyası (1918-ci il 11 – 26 may)

Osmanlı dövlətinin Seym hökuməti ilə müharibədə qalib gəlməsindən sonra diplomatik münasibətlər fəallaşdı. Yeni konfransın Batumidə keçirilməsi qərara alındı. Konfrans öncəsi Osmanlı dövləti ilə Almaniya arasında yaranan intriqa da onun işinə və Zaqafqaziyanın sonrakı taleyinə mühüm təsir göstərdi.

Konfrans mayın 11-də açıldı. Bu konfrans diplomatiya tarixində bir sıra özəllikləri ilə tarixə keçib. Osmanlı dövləti ilə Zaqafqaziya Federasiyası nümayəndələri arasında konfransın gedişində ciddi format dəyişikliyi baş verdi. Osmanlı dövləti yeni yaranan üç dövlət ilə onu davam etdirdi. Buna görə də konfrans iki raundda davam etdi.

Birinci raund Trabzon konfransından fərqli olaraq ilk və yeganə iclasdan ibarət oldu. Bu iclasda Osmanlı hökuməti tələblərini Zaqafqaziya nümayəndə heyətinə təqdim etdi. Burada Brest müqaviləsi ilə birgə, yeni ərazi tələbləri üstünlük təşkil edirdi. Bundan sonra konfrans pərdəarxası diplomatiya və notalar mübadiləsilə davam etdirildi.

Osmanlı dövlətinin tələb etdiyi ərazilər erməniləri daha mürəkkəb vəziyyətə salırdı, çünki onlar məhz bu ərazilərdə möhkəmlənməyə çalışırdı. Ermənilər vəziyyətdən çıxmaq üçün hər vasitə ilə federasiyanın qalmasını istəyirdi. Konfransın bu raundunda Gürcüstan ilə Almaniyanın yaxınlaşması əsas sülhətlərdən biri oldu və gürcülərin müstəqilliyini elan etməsi ilə federasiyanın dağılacağı məsələsi ortaya çıxdı.

Bütün bu dəyişikliklərdən hələ xəbəri olmayan Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməsindən üç saat sonra, saat 20-də 11 may notasının 72 saat ərzində qəbul edilməsini tələb etdi. Ultimatum qarşı tərəfdən saat 21-də alındı. Osmanlı nümayəndələri Tiflisdə cərəyan edən hadisələrdən bir gün sonra xəbər tutdu və qarşı tərəfin nümayəndələrini gözləməyə başladı.

(ardı var)